

2 Karaktärisering av kyrkoanläggningen

2.1 Kyrkomiljön

Edsbro kyrka ligger mitt i samhället och utgör ett tydligt centrum för socknen. På ett par hundra meters avstånd finns prästgård, församlingshem, affärer, f d järnvägsstation och det gamla Edsbro bruk. Idag finns en relativt nybyggd låg och mellanstadieskola invid kyrkan och sedan 1800 talet har funnits småskola och folkskola i olika byggnader i närheten. Edsbro kyrka är högt belägen på en rullstensås och syns vida omkring. Till skillnad från många andra medeltidskyrkor i Roslagen ligger den på den högsta punkten, inte något nedanför. Kyrkoanläggningen består av kyrka, klockstapel, bisättningshus och kyrkogård med minneslund, medeltida stiglucka och flera grindar. Intill finns också prästgård och komministerboställe som idag fungerar som församlingshem, kansli och ungdomslokal. Edsbro har i århundraden varit ett viktigt centrum för trakten med tings- och marknadsplats, järnbruk och under 1900-talet stationssamhälle med handel och småindustrier.

2.2 Kyrkan

Kyrkan är byggd på 1200-talet som en salkyrka helt i gråsten. Under 1300-talet byggdes sakristian till. På 1400-talet fick kyrkan sitt nuvarande utseende då kor och vapenhus tillfogades. Efter detta har inga större förändringar gjorts av exteriön som bildar en harmonisk enhet genomgående byggd i oputsade gråstensmurar, på några ställen med tegelornerade gavelrösten. Norrsidan saknar fönster likt de flesta medeltida landsbygdskyrkor gjorde när de byggdes men det är ovanligt att fönster inte har tagits upp under senare århundraden.

Långhusets gavelrösten från 1200-talet är helt av gråsten. Även vapenhusets röste från 1400-talet är byggt helt i gråsten men har mindre orneringar av tegel infogade i muren samt ett putsat parti märkt MDCCCLXXV (1875) efter en renovering gjord detta år. Sakristians och korets gavelrösten är till 2/3 murade i tegel och ornerade med axmurning och strömskift. Användningen av tegel ökade under senmedeltiden då man också alltmer utnyttjade teglets dekorativa möjligheter. Koret är jämnbrett med långhuset. Kyrkans högresta tak är sedan 1890 täckta med korrugerad plåt och avslutas med enkelt utförda avtäckningar i slåtplåt jämngamla med det korrugerade plåttaket. Takmaterialet kan verka främmande i miljön men är idag värdefullt som ett av få bevarade tak av detta material och av så hög ålder. Plåttaket är lagt över ett äldre spåntak. På taket finns smidda järnkors, två av dem med årtalen 1836 och ett märkt 1904.

Långhusets fönster mot söder och öster samt korets fönster mot söder fick sin nuvarande form när de förstörades 1753. Korets fönster mot öster har ursprunglig storlek liksom sannolikt sakristians. Det östra korfönstret har glasmålningar från 1904 som ersatte medeltida målningar. Övriga fönster har träbågar, mest med blåst äldre glas, troligen från 1800-talets senare hälft.

Dörren till vapenhuset är av grova brädor, försedd med riklig medeltidsinspirerad smidesdekor och tillkom 1904. Den tidigare dörren finns bevarad i klockstapeln och har huggmärken som sägs härstamma från rysshärjningarna 1719. Den ursprungliga yttre portalen, nu mellan vapenhuset och långhuset, har en tvåspråkig spetsbågig tegelomfattning som sedan 1904 rymmer en rektangulär innerdörr.

Edsbro kyrkas interiör har successivt fått sitt nuvarande utseende genom flera större omdaningar. Kalkmålningarna målades 1625 och kalkade troligen över 1753. På 1760-talet

tillkom en stor del av nuvarande snickerier, Vid en stor restaurering 1904 togs kalkmålningarna fram samtidigt som en ny bänkinredning skapades. Den senaste större förändringen skedde 1950-1952 då kalkmålningarna restaurerades och snickerierna fick sin nuvarande färgsättning i gråblå ton med de ursprungliga kulörerna på predikstolen som utgångspunkt. Kyrkans snickerier hade 1904 målats i en tidstypiska bruna kulörer med förgyllningar.

Vapenhuset har ett stjärnvalv som 1904 fått en enkel kalkmålning med röda stjärnor i valvkapporna och enkla rankor på valvribbornas undersidor. Längs vapenhusets väggar finns bänkar av trä vars patina visar att de är av hög ålder. Golvet är av tegel, lagt 1950 och innebar en återgång till tegel som golvmaterial i vapenhuset. Nuvarande tegelgolv ersatte ett brädgolv från 1904, vilket då lagts över ett ursprungligt tegelgolv.

Kyrkorummet karaktäriseras av en intimitet som ges av de rikligt bemålade väggarna och valven. Samtidigt har rummet ett vackert ljus tack vare stora fönster på sydsidan och ger ett påkostat intryck genom många och välgjorda snickerier och ljusbärare. Kyrkorummet täcks av fyra tegelvalv. Korets valv vilar på murarna vilket visar att valvet tillkom redan när koret byggdes på 1400-talet. Långhusets tre ribbvalv vilar på pelare som inte är i förband med yttermurarna vilket visar att valven slagits sekundärt, sannolikt vid 1400-talets slut. Ursprungligen hade långhuset antingen tunnvalv av trä eller öppna takstolar. Valv och väggar är täckta med uttrycksfulla kalkmålningar från 1625. Målningarna täcker på ett sätt som är typiskt för sin tid så gott som alla ytor och har en karaktär med rötter i medeltida kalkmålningstradition men ett motivval som delvis skiljer sig från det medeltida. Målningarna kalkades över 1753. 1625 års målningar är en blandning av motiv och ornament med medeltida anknytning som t ex den yttersta domen i mellersta travén i långhuset och motiv typiska för 1600-talet. Några kan härledas till 1618 års svenska bibel som t ex Noaks ark i koret och är typiska för tidens intresse för gamla testamentet. Typiskt är också de många djävulsmotiven. Kalkmålningarna togs fram vid 1904 års restaurering av konstnären C Wilhelm Pettersson som arbetade i flera av kyrkorna kring Edsbro. Ganska stora förändringar gjordes av både ornamentik och delvis även motiv jämfört med ursprunget. Motiven upplevdes på några ställen som stötande och kyrkan ansökte till riksantikvarieämbetet om att valvmålningar föreställande häxor och djävlar ”icke borde återställas, enär det skulle inverka störande på sinnet att strax vid ingången till Guds hus mötas af dylika framställningar.” Främst var det i vapenhuset man fann målningar med häxmotiv som målades över, medan de togs fram i långhuset. Målningarna rengjordes 1951 och 1970.

Golvet i kyrkan är sedan 1904 ett brädgolv. Golvet byttes på 1970-talet under läktaren på grund av rötskador.

1861 byggdes en ny orgel av P L Åkerman i Stockholm och i samband med det en ny läktare. Orgelläktaren byggdes om 1904 då bland annat dörrarna mot vapenhuset och den inbyggda trappan under läktaren tillkom. Längs norra väggen har funnits en mindre läktare som togs bort 1861. Orgeln har genom gått flera förändringar under 1900-talet. Orgelverket byttes ut 1937 och renoverades 1971. Nuvarande orgelverk byggdes 1993.

På 1760-talet förnyades stora delar av kyrkans snickerier. 1762 tillkom en bänkinredning med slutna bänkkvarter tillverkad av snickaren Dahlström i Norrtälje som var den som levererade stora delar av inredningen. 1904 byttes bänkinredningen förutom i koret ut mot nuvarande öppna bänkar. De gamla bänkarnas sidor återanvändes som väggpaneler och sitter ännu på plats.

Predikstolen som här finns på södra väggen är gjord i en enkel barockstil, där de tre snidade figurerna som föreställer evangelisterna Matteus, Markus och Lukas ter sig närmast naiva till karaktären. Troligen är predikstolens undre del gjord av snickaren Olof Person från Ljusdal, Hälsingland på 1600-talets senare hälft. Olof Person gjorde under denna period ett antal predikstolar, bland annat i Ununge i Uppland och Trönö i Hälsingland. Ljudtaket tillkom på 1760-talet och är gjort av samme snickare Dahlström som då gjorde bänkinredningen. Även korgen kompletterades med en övre kant och en list i form av lagerstav med korsade band tillkom. På predikstolen står timglas i en hållare som kröns av en dödskalle, en symbol för tidens gång och människans dödlighet som idag framstår som mycket teatralisk.

Altaret av tegel är medeltida och rymmer en relikgömma. Altarringen förfärdigades vid 1760-talets slut av Dahlström i Norrtälje. Altarprydnaden är däremot ett arbete inköpt från Stockholm på 1760-talet. Den förgyllda rokokoramen med änglar, urnor och en stor sol omfattar en osignerad oljemålning av Jesus på korset mellan Maria och Johannes. I nedre delen av ramen finns en relief av ek som föreställer herdarnas tillbedjan av det nyfödda Jesusbarnet. Motivet är vanligt på altartavlor, reliefen är antagligen utländsk och tillverkad på 1500-talet. Tillsammans med ljudtaket över predikstolen är altaruppsatsen och bänkarna i koret vad som återstår i oförändrat skick av de många snickerier som tillkom på 1760-talet.

Dopfunten är enkel och saknar helt ornering. Den är jämngammal med kyrkan och står sedan 1926 i korets norra sida men har tidigare stått under det västra gavelfönstret.

Kyrkan har en rik uppsättning ljusbärare som bidrar till påkostade intycket av rummet. I långhuset hänger två ljuskronor av mässing från 1600-talet och en från 1904 samt en kristallkrona från 1700-talet. I valvbågen mellan långhus och kor finns en ljusarm av mässing för tre ljus från 1689.

Kyrkorummet fick sin nuvarande färgsättning vid 1950-52 års restaurering. Kalkmålningarna rengjordes och mindre retuscheringar gjordes. För snickerierna togs predikstolens dämpat gröna och grå kulörer som utgångspunkt för en ny färgsättning.

Sakristian har en enkel ålderdomlig karaktär med vitkalkade väggar och tunnvalv. Golvteplet lades 1952. I taket hänger en kristallkrona skänkt 1837 av komministern i Edsbro J Enlund. Dörren mot långhuset är av smidd plåt på järnram. Dörröppningen är tvåsprängig och upptill stickbågig. Samma form har fönsternischen mot öster, fönsteröppningen hade länge varit igenmurad men togs åter upp 1904 denna gång dock med en enklare rektangulär form.

Edsbro kyrkas interiör har en ålderdomlig prägel genom sina dominerande och effektfulla kalkmålningar. Genom sin mångfald av snickerier från 1600-tal till tidigt 1900-tal med färgsättning som fick sin nuvarande utformning 1950-1952 har kyrkan en rikedom av inslag från olika tidsepoker som gör den samtidigt både varierad och harmonisk.

2.3 Kyrkogården

Den äldsta delen av kyrkogården omgärdar kyrkan och avgränsas av en stenmur mot norr, söder och väster. Mot öster slutar den i en brant sluttning ned mot den gamla landsvägen. Den gamla muren skymtar idag fram i slänten men har blivit övertäckt när man höjt kyrkogårdens marknivå. Kring muren finns en krans av träd och buskar vilket gör att kyrkogården bildar ett behagligt, inramat, rum samtidigt som den är högt och öppet belägen. Bogårdsmuren är en

kallmur av tuktad gråsten och till stora delar övertorvad och beväxt på ovensidan. Muren är delvis medeltida. Gravarna är mest från 1900- och 2000-talet. De flesta av dem är gräsgravar. Ett fåtal gravar är äldre, några av dem är grusgravar med stenramar och någon har gravvård av gjutjärn. Lutad mot kyrkoväggen i innerhörnet mellan vapenhuset och långhuset finns två gravstenar av mycket hög ålder, den ena av dem antagligen från 1200-talet.

Kyrkogården är utvidgad två gånger och sträcker sig nu ned till ån vid järnvägsbron och den gamla landsvägen. Den första utvidningen gjordes 1926 och nästa 1977. Båda utvidningarna inramas av stenmurar. Inom den kyrkogårdsdel som skapades 1926 står klockstapeln och finns en från 1986. Som en påminnelse om den gamla bruksnäringen i Edsbro finns på flera ställen trappor gjorda av slaggsten.

2.4 Klockstapeln

Klockstapeln är troligen byggd på 1600-talet som en öppen konstruktion. Idag reser den sig mörk, tjärbrun, inklädd med släta tjärade brädor, i gavelröstena kluvna spån och utan dekorationer. Troligen kläddes den in 1747. Takfallen är täckta med tjärad korrugerad plåt från 1890. Storklockan är från 1300-talets mitt vilket gör den till en av Upplands äldsta. Lillklockan är gjuten 1819 av Gerhard Horner.

2.5 Stigluckan

Edsbro var på medeltiden ett viktigt centrum. Kringvandrande munkar brukade söka sig till folkrika platser för att predika från predikstolar utomhus och Edsbro stiglucka är ett bevarat exempel på en sådan predikstol. I stigluckan finns en öppning i gaveln som före reformationen användes för detta ändamål. Stigluckan finns i den nordvästra delen av den gamla kyrkogården och är byggd i vitputsat tegel. Taket är täckt med korrugerad plåt från 1890 över ett tidigare spåntak. Strömskiftsmurningen i gaveln är av samma typ som på vapenhuset och koret och gör att vi kan datera den till 1400-talet.

2.6 Bisättningshuset

Bisättningshuset byggdes 1951 i suteräng i slutningen nordväst om kyrkan. Med sin fasad av gråsten ansluter det till kyrkans gråstensmurar på ett diskret men ändå tydligt sett.

2.7 Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Edsbro kyrkomiljö utgör ett tydligt sockencentrum och är centralt placerad i samhället. Kyrkans är högt belägen vilket bidrar till att den framträder i omgivningarna och till en särpräglad karaktär inom anläggningen. Kyrkogården har en intim karaktär genom sina kraftiga murar och omgivande trädkrans samtidigt som utblicken från den högt belägna platsen är vidsträckt. Klockstapeln är högrest och ger ett allvarligt och enkelt intryck som kontrasterar i viss mån mot kyrkans exteriör men framförallt med dess interiör.

Kyrkan är högrest och ger exteriört ett harmoniskt intryck med sina enhetliga gråstensmurar. Interiören har många dimensioner som tillsammans gör den till en fascinerande upplevelse. Kalkmålningarna dominerar intrycket genom sina färger och genom att täcka i stort sett alla ytor på väggar och valv men också genom ett effektfullt motivval. Till ett påkostat intryck av interiören bidrar den stora mängden av äldre välgjorda snickerier.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- Kyrkans exteriör är obetydligt förändrad sedan 1400-talet då de sista större tilläggen gjordes vilket ger den ett stort arkitekturhistoriskt värde.
- Kalkmålningarna som täcker nästan hela kyrkorummet är väl bevarade. De är bildligt och bokstavligt färgstarka och ger en värdefull och inblick i sin tids religiösa föreställningsvärld samtidigt som de utgör en anslående syn genom sin kolorit, ytbehandling och motivval. De är utförda på 1600-talet och därigenom ett sent exempel på en kalkmålningstradition med rötter i medeltiden.
- Inredningen med snickerier från 1600-talet till omkring sekelskiftet 1900 är en sammansatt helhet som visar omkring 300 års olika ideal. Predikstolen med sin folkliga rokokodekor utmärker sig särskilt med figurerna av Markus, Lukas och Matteus som för tankarna till 1900-talets naivistiska konst och dess inspiration från äldre folkkonst.
- Taken av korrugerad plåt från 1890-talet kan verka främmande i miljön men tak av denna typ av så hög ålder och med bevarade garneringar av slätplåt, i det här fallet på vindskivorna, är ovanliga och har stort dokumentvärde.
- Kyrkogården bildar ett ombonat landskapsrum omgärdad av kyrkomur och trädkrans samtidigt som den har ett öppet och markerat läge på åschrönet.
- Stigluckan med sin bevarade predikstol är idag ett unikt exempel på ett fenomen som var vanligt och betydelsefullt under medeltiden. Klosterordnarna hade stort inflytande och betydelse på många områden och predikningar från kringvandrande munkar var ett av många sätt att föra ut budskapet.
- Klockstapeln är av ålderdomlig konstruktion och karaktärsfull med sin enkla brädinklädnad. Storklockan från 1300-talet är genom sin höga ålder mycket värdefull och ovanlig.
- Edsbro kyrka är ett tydligt sockencentrum med många typiska byggnader och funktioner som skola, prästgård, församlingshem, järnvägsstation och handel samlade kring sig.
- Kyrkoanläggningen är i sin helhet en ovanligt rik miljö med tydligt avläsbara delar.

2.6 Källor, litteratur och övriga uppgifter

ATA, Antikvariskt-topografiskt arkiv, Stockholm

Bonnier, Ann Catherine. Kyrkorna berättar. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51, 1987

Edsbro församlings arkivalier förvarade i pastorexpeditionen.

Kilström, Bengt Ingmar. Edsbro kyrka. *Upplands kyrkor* 181. 1980.

Rhezelius, Iohan Haquini Rhezelii Monumenta Uplandica. Utgiven i *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1913-1915.

ULA, Uppsala landsarkiv. Stämmoprotokoll och räkenskaper. 1717-1819. Refererade av Wilcke-Lindqvist.

Wilcke-Lindqvist, Ingeborg. Edsbro kyrka, i *Sveriges kyrkor band 3, häfte 4* s 431-474, 1953